

Набиолла Насихаттың «8D02304 – Әдебиеттану» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін «Қытайдағы қазақтардың аңыздық прозасы (миф, хикая, аңыз, әпсана-хикаят)» тақырыбында дайындаған диссертациялық жұмысына

АНДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Қазақ фольклоры халқымыздың бағзы заманнан бері негізгі рухани азығы мен мәдениеті екені белгілі. Ұлттық фольклортану ғылымында халықтың осы бай қазынасы ілгерінді-кейінді зерттеліп келе жатқаны да мәлім. Алайда, қарашаңырақтағы қандастарынан бөлініп, бөлек аймақта жатқан Қытайдағы қазақтарда бұл мәселе үзілді-кесілді шешімін тапқан деуге болмайды. Сондықтан оның рухани мұрасы қарашаңырақтағы қазақ халқынан тамыр тартатыны хақ. Дегенмен өзінің ерекшеліктері де жоқ емес. Өйткені, бертінге дейін сақталған халықтың көшпелі өмір салты халық әдебиетінің дамуына әсер етіп, ықпал жасаған. Сондықтан аттың жалы, түйенің қомындағы тіршілік өмір сырын санаға сақтап, ауызша айтуға дағдыландырған. Жүйрік ой, жүйелі сөзге жүгінген. Сөйтіп, халық өздерінің қоғамдық-әлеуметтік өмір-тіршіліктеріне сай көптеген аңыз-әңгіме, өлең-жыр, мақал-мәтел, шешендік-даналық сөздерді ауызша шығарып, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып отырған.

Осы тұрғыдан келгенде аймақта халық әдебиетінің барлық үлгілері сақталған, сонымен бірге жаңа шығармашылық үлгідегі мұралар туып, дамыған. Бірақ, сөз өнерінің бастау көзі саналатын миф жанры, яғни аңыздық проза күні бүгінге дейін там-тұмдап болмаса (Н.Мыңжанидың бір кітабы бар), жеке жанр ретінде қарастырыла қойған жоқ. Сондықтан, сол халықтардың аңыздық прозасын (миф, хикая, аңыз, әпсана-хикаят) жеке жанр ретінде қарастырып, олардың идеялық-тақырыптық қырларын, сюжеттік құрылымын, даму ерекшелігін жан-жақтылы саралау ұлттық фольклортану ғылымының басты мәселесінің бірі.

Аймақтағы қазақ ғалымдарының да халық прозасының жекелеген жанрларына тоқталғаны байқалады. Бірақ аңыздық прозаны түгел қамтып, жан-жақтылы қарастырылмаған. Әрине, біз бұл мақсатты іске асыруда бұл топтағы мұраларды томаға-тұйық қарастырмай түркі-монғол халықтарының аңыздық прозаларымен салыстыра қарап, оның типологиясына көңіл бөлдік.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Тәуелсіз ел болғаннан кейін қазақ халқы өз тарихына жаңаша көзқараспен қарай бастады. Шетелдерде өмір сүріп жатқан қандастардың мәдени-әдеби мұрасын жалпы қазақ руханиятының бір бұтағы ретінде қарауға мүмкіндік туды. Атажұрттан бөлініп, қиын тағдырды басынан өткерген қазақтардың көбі шоғырланған жері – Қытай Халық Республикасы.

Бұл өңірді мекендеген қазақ халқының рухани мұрасы жайында бұрын тиіп-қашып қана сөз болды. Көбінде жазба әдебиет мұралары, ақын-жазушылардың шығармашылығы туралы зерттеулер – ұжымдық монография тарауларына, жеке зерттеушілердің монографияларында қарастырылғанымен, халық мұрасының қомақты бөлігі саналатын фольклорлық дүниелер іргелі зерттеулерден тасада қалып қойып жүрді. Сол себепті бұл диссертациямызда

фольклордың прозалық жанрлары тұңғыш рет, кешенді түрде зерттеу тақырыбына арқау болып отырған айту керек. Бүгінге дейін зерттелмей келген прозалық мұраларды алғаш рет ғылыми айналымға қосып, жан-жақты зерттеу – жұмыстың зәрулігін көрсетеді. Сонымен бірге жеке аймақты мекендеген халықтың өздерінің өмір-тіршілігіне байланысты туған прозалық мұраларды атқаратын функциясы мен мазмұнына қарай жіктеп, олардың жанрлық сипатын, фольклордың басқа жанрларымен байланысын ашу, тарихи және топонимдік атаулардың қойылу себебін анықтау, фольклортану ғылымының басты міндеттерінің бірі. Жұмыстың өзектілігі де осы қажеттіліктен туындайды.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Қытай қазақтарында халық прозасының, әсіресе, аңыздық прозаның зерттелмеуінің бірнеше себебі бар. Біріншіден, елдің мәдениеті мен оқу-ағартуының кенжелей дамуы, яғни ұзақ уақыт мал шаруашылығымен айналысып, көшпелі өмір сүруі, екіншіден, он жылға созылған «Мәдениет зор төңкерісі» кезінде көптеген халық мұрасын жинауға, айтуға тиым салып қоймай, көне мұраларды өртеп, жойып жіберген. Кейінгі жазылған еңбектердің өзінде «халық прозасы» деген терминді ешбір фольклор зерттеушілер қолданбаған және ертегілер мен аңыздың екі жанр екені ескеріле бермеген. Фольклортанушы ғалым Ә.Қалиұлының «Қазақ халық ауыз әдебиеті туралы» (1985) зерттеу еңбегінде аңыздық проза мен ертегілік прозаны бөліп қарамай, бір жақтылы пікір айтады. Осындай олқылықтарды ескере келіп, біз халық прозасын арнайы қарастыруды мақсат еттік.

Зерттеу жұмысының міндеттері:

Диссертацияда бұрын ғылыми айналымға түспеген, аймақ қазақтарының аңыздық прозасын отандық фольклортану ғылымы аясында саралау, жүйелеу, ғылыми талдау жұмыстарын жүргізу мақсатында төмендегідей міндеттерді алға қойдық:

1. Аймақ қазақтарының фольклорлық мұрасының қазірге дейінгі жиналуы, жариялануы мен зерттеуі жағдайын қарастырып, жүйелеу; «Төрт топтама» жинағында, «Бабалар сөзі» сериясында жарияланған аңыздық проза мәтіндерін, Ұлттық кітапхана қорында сақталған басылымдарды жинақтау, ғылыми сипаттамасын жазу; осы тақырып аясында қалам тербеген қазақ және қытай ғалымдарының еңбектеріне назар аудару;

2. Аңыздық проза табиғаты мен жанрлық ерекшеліктерін айқындау;

3. Аймақтағы қазақтар арасында тараған мифтер мен хикая жанрларын отандық басылымдарда жарық көрген нұсқаларымен салыстыра қарастырып, өзгешеліктері мен ерекшеліктерін көрсету;

4. Тарихи аңыздар мен топонимдік аңыздардың елімізде бұрын жарық көрмеген, тың мәтіндерін ғылыми айналымға енгізу, аймақтық ерекшеліктерін ашу, отандық фольклортану ғылымы негізінде талдау жасау;

5. Сол өңірде тараған эпсана-хикаят жанрын елімізде тараған, жарық көрген нұсқаларымен салыстыру, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ашып көрсету.

Зерттеу нысаны. Қытайдағы қазақтардан жиналып, жарияланған «Төрт топтама» (1991-1999) жинағының әр ауданнан жарияланған «Аңыз-ертегілер» топтамалары, Н.Мыңжанидың «Қазақтың мифтік аңыздары», «Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы» 25 томдығының аңыз-ертегілерге арналған 13-14-

томдары, Әдебиет және өнер институты шығарған «Бабалар сөзі» жүз томдығының прозалық фольклорға арналған томдарында (73-87-томдар) жарық көрген аймақ қазақтарының аңыз-ертегілері мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ұйымдастырған экспедиция барысында жиналған халық прозасының үлгілері, Ұлттық кітапхананың Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған мәтіндер, «Мұра», «Шалғын», «Алтай аясы», «Тарбағатай», «Іле айдыны», «Шыңжаң қоғамдық ғылымдары» журналдарында жарияланған дүниелер пайдаланылды.

Зерттеу пәні. Қытайдағы қазақтардың аңыздық прозасын (миф, хикая, аңыз, әпсана-хикаят) салыстырмалы-типологиялық тұрғыда зерттеу.

Зерттеу жұмысының әдістері. Диссертацияда негізінен саралау, жүйелеу, салыстырмалы-типологиялық, кешенді зерттеу әдістері мен ғылыми сипаттау тәсілдері қолданылды.

Зерттеу жұмыстың ғылыми жаңалығы. Зерттеу жұмысында Қытай Халық Республикасындағы қазақтардың аңыздық прозасы алғаш рет арнайы нысан ретінде алынып, кешенді түрде қарастырылды. Аталған өңірде жиналған халық прозасы үлгілері ғылыми талаптарға сай сараланып, миф, хикая, аңыз және әпсана-хикаят жанрлары бойынша жүйеленді.

Зерттеуге негіз болған фольклорлық мәтіндердің бұрын-соңды арнайы зерттелмегені, олардың тақырыптық, сюжеттік және жанрлық тұрғыдан мол әрі мазмұнды екендігі айқындалды. Бұл деректер Қытайдағы қазақтардың рухани-мәдени мұрасын танытуда маңызды жаңалық болып табылады.

Зерттеу барысында қарастырылған фольклорлық мәтіндердің сюжеттік құрылымы, жанрлық ерекшеліктері жан-жақты талданып, ондағы негізгі мотивтер мен кейіпкерлер жүйесі Қазақстан аумағында таралған отандық нұсқалармен салыстыра зерттелді. Мұндай салыстырмалы талдау арқылы ортақ және аймақтық ерекшеліктер анықталды.

Сонымен қатар, ертегіден тыс халық прозасы мәтіндері кешенді түрде қарастырылып, олардың мазмұндық және құрылымдық сипатына ғылыми талдаулар жүргізілді. Миф пен хикаяның, аңыз бен әпсана-хикаяттың жанрлық белгілеріне арнайы барлау жасалып, отандық фольклортану ғылымында жеткілікті деңгейде қарастырылмаған тың мәтіндер негізінде жаңа ғылыми тұжырымдар ұсынылды.

Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу жұмысы қазақ фольклортану ғылымының деректік қорын толықтырып, халық прозасын аймақтық ерекшелік тұрғысынан тануға елеулі үлес қосады.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Аталған ғылыми жұмыста отандық фольклортанушы ғалымдардың қазақ халық прозасын зерттеуге қатысты қалыптастырған негізгі ғылыми тұжырымдары, теориялық пайымдаулары мен әдістемелік ұстанымдары басшылыққа алынды. Зерттеу барысында аймақтық ерекшелік тұрғысынан қазақтардың аңыздық прозасының жанрлық, мазмұндық және көркемдік сипаттары жан-жақты талданды. Әсіресе миф, хикая, аңыз және әпсана-хикаят жанрларының өзіндік белгілері анықталып, олардың қазақ фольклоры жүйесіндегі орны мен маңызы нақтыланды.

Зерттеу нәтижелері аңыздық прозаның әртүрлі нұсқаларын өзара салыстыра қарастыруға, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын

айқындауға, сондай-ақ аймақтық фольклорлық материалдарды жалпыұлттық фольклор аясында бағалауға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан алғанда, жұмыс қазақ фольклортану ғылымының теориялық негіздерін толықтыра түсетін маңызды материал болып табылады.

Зерттеудің практикалық маңызы – алынған ғылыми тұжырымдар мен талдауларды жоғары оқу орындарында фольклортану саласы бойынша жүргізілетін арнайы курстарда, семинар және практикалық сабақтарда қосымша дереккөз ретінде пайдалануға болатындығында. Сонымен қатар, зерттеу материалдары фольклортану пәнінен дәріс оқитын оқытушыларға, бакалавр студенттеріне, магистранттар мен докторанттарға оқу-әдістемелік және ғылыми-зерттеу жұмыстарында қолдануға қолайлы. Жұмыс нәтижелері болашақта қазақ халық прозасын жан-жақты зерделеуге бағытталған ғылыми ізденістерге де негіз бола алады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер мен тұжырымдар. Ғылыми жұмыстың нәтижесі бойынша төмендегідей тұжырымдар ұсынылды:

1. Қытайдағы қазақтар мен әртүрлі халықтар арасында рухани алмасулар, ауыс-түйістер, рухани байланыстар болса да аймақтағы қазақ фольклорының көптеген жанрлары әлі күнге дейін сақталған.

2. Аймақтағы қазақтардың аңыздық прозасы, миф, хикая, аңыз (тарихи, топонимдік) бен эпсана-хикаят сюжеттері жаңа мотив, эпизод қосылу арқылы байып, тың мәтінге айналған.

3. Қытайдағы қазақтар арасында сақталған ертегіден тыс аңыздық прозаға саралау жұмысы негізінде Қазақстандағы жарияланған туындылардың аймақтық нұсқалары жасалғаны анықталды.

4. Зерттеуге алынған халық прозасында сюжеттер мен мотивтерді халықаралық мотивтер индексі негізінде жүйелеуге талпыныс жасалған.

5. Қытайдағы қазақтардың аңыздық прозасы ұлттық фольклорымыздың құрамдас бір бөлігі.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан (апробациясы) өтуі. Зерттеу аясында жалпы 12 мақала жарық көрді, 1 мақала Scopus мәліметтер базасына кіретін шетелдік басылымда, 5 мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің нұсқаулығындағы басылымдарда, 5 халықаралық ғылыми-теориялық конференцияларда, 1 республикалық конференция материалдарында жарық көрді.

Scopus (Скопус) халықаралық деректер базасына енетін журналда:

1. Nabiolla, Nassikhat. Cultural Adaptation of Kazakh Oral Traditions in Diaspora: A Comparative Analysis Across Mongolia, Uzbekistan, Kyrgyzstan and China // Electronic Journal of Folklore 98. ELM Scholarly Press Tartu. – 2026. – №98. – pp. 250-270. <https://doi.org/10.7592/FEJF2026.98.kazakh>

ҚР БЖҒМ БҒСБК ұсынған журналдарда:

1. Набиолла Н. Ер Жәнібек туралы тарихи жырлар мен аңыздардың текстологиясы // «Керуен» ғылыми журналы. – 2023. – №2. – 152-163 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-12>

2. Набиолла Н. Қытайдағы қазақ фольклоры: Абылай ханға байланысты

тарихи жырлар мен аңыздар // Отан тарихы. – 2023. – №26 (3). – 582-593 бб.
<https://doi.org/10.51943/2710-3994> 2023 26 3 582-593

3. Хикаят және қоғамдық сана // «Керуен» ғылыми журналы. – 2024. – №2. – 27-42 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-02>

4. Қытайдағы түркі негізді көне топонимдердің бүгінгі жай-күйі // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – №4. – 313-327 бб. <https://doi.org/10.48081/FHCR1521>

5. Қазақ эпикалық жырлар мен прозалық фольклорындағы жалмауыз кемпір, мыстан кемпір образдары // «Керуен» ғылыми журналы. – 2025. – №3. – 140-151 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-9>

Халықаралық және отандық ғылыми конференция баяндалған және талқыланған диссертацияның негізгі нәтижелері:

1. Қытайдағы қазақтардың фольклорлық мұрасының жиналуы, жариялануы жайында // «Science and education in the modern world: challenges of the XXI century» материалы XII Международной науч-прак. конф. (Филологические науки)/ сост.: Е. Ешім. – Астана, 2023 – 36-39 бб.

2. Тарбағатай өңірінің топонимдері // Ғылым мен қоғамны сабақтастығы: тіл, инновация, мәдениет: Халықаралық форумының ғылыми еңбектер жинағы. – 14-16.10.2024 ж. / жалпы ред. С.Б.Бегалиева, құраст. С.Т.Исалиева. – Алматы: әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2024. – 268-273 бб.

3. «Ер Жәнібек» жырының нұсқалары хақында // Қазақ әдебиетінің классигі Тахауи Ахтановтың 100 жылдығына арналған «Тахауи Ахтановтың көркемдік әлемі» атты халықаралық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2024. – 37-40 бб.

4. Қытайдағы қазақ фольклорын зерттеген ғалымдар және олардың зерттеу бағыттары // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультетінің 40 жылдық мерейтойына арналған «Қазақ тіл білімінің ғылыми негіздері мен қолданбалы аспектілері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – 2025. – 108-111 бб.

5. С.Қасқабасов және шетелдегі қазақ мұрасы // «Фольклортану мен әдебиеттану ғылымы: өзекті мәселелер мен парадигмалар» көрнекті фольклортанушы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, академик, Сейіт Қасқабасовтың туғанына 85 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 14 қараша, 2025 ж. – 161-164 бб.

6. Тарихи тұлғаларға байланысты туған фольклорлық мұралардың жиналу мен жариялануы (XVIII ғасыр) // «Қазақ фольклорының өзекті мәселелері мен болашағы» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 70-74 бб.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс белгіленген талаптарға сай орындалды. Ғылыми зерттеу жұмысы кіріспеден, төрт тарау мен қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жұмыстың жалпы көлемі – 219 б.